

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 2, Number 1, Spring 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jh.f.urmia.ac.ir/>

The political role and responses of the Zaydi Imams of Yemen amid the transformations of the 10th Century AH

Mohammadtaghi Sazandegi¹

1- Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilization, Dar al-Hikmah Institute of Higher Education, Qom, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/03/06 Accepted: 2025/06/02 pp: 58- 72 Keywords: Portuguese; Zaydi Yemen; Tahirid dynasty of Yemen; Ottomans; Circassian Mamluks; Yahyā Sharaf al-Dīn.	In the 10th century AH (16th century CE), the Zaydi Imams of Yemen sought to revive their political and religious authority but encountered numerous internal and external challenges. This study examines the political challenges faced by the Zaydi movement in Yemen during this period. The central research question explores the primary obstacles confronting the Zaydi Imams in the 10th century AH and assesses the impact of these factors on their political performance. The hypothesis posits that a combination of intra-familial tensions and external threats contributed to the weakening of the Zaydis and their failure to establish a stable political state. The research adopts a historical-analytical approach, grounded in primary sources and reliable scholarly literature. The findings indicate that internal conflicts, divisions within the Zaydi community, the invasions of the Circassian Mamluks, attacks by the Ottomans and the Portuguese, and the pressure exerted by the Shafi'i Tahirid dynasty (r. 858–945 AH / 1454–1538 CE) were among the key factors in the Zaydis' political decline. These dynamics not only curtailed the political influence of the Zaydis but also had a profound impact on the historical trajectory of Yemen.
	Citation: Sazandegi, M. (2025). The political role and responses of the Zaydi Imams of Yemen amid the transformations of the 10th Century AH. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 58-72. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3

Extended Abstract

Introduction

The leaders of the Zaydi movement in Yemen, grounded in the principle of enjoining good and forbidding evil (*al-amr bi-l-ma'rūf wa-n-nahy 'an al-munkar*), were diligent and committed in implementing religious rulings and teachings. Their belief in *jihād* in the path of God led them to oppose oppression and strive for justice and the reformation of society. With a revolutionary spirit, the Zaydi imams led numerous uprisings against their adversaries and rivals, standing firm in the face of both internal and external enemies. Their ultimate goal was to establish Zaydi rule and expand their influence in both the northern (mountainous) and southern (coastal) regions of Yemen.

This study seeks to answer the question: What internal and external challenges did the Zaydi imams face during the 10th century AH (16th century CE), and how did these political obstacles impact their governance? Drawing upon reliable historical sources and analyzing the major events of this period, the research examines Yemen's political landscape in terms of local regimes, foreign relations, internal conflicts, and the position of the Zaydis in relation to rival currents.

Material & Methods

The research adopts a historical-analytical approach and is based on primary sources and credible library-based studies.

Results and discussion

Analysis of the Internal Challenges of the Zaydiyyah: As previously discussed, various factors contributed to the intensification of internal challenges among the Zaydi families. Some of these are as follows:

Political Fragmentation: The Zaydis of Yemen were divided into different factions, each claiming religious and political leadership and authority. This fragmentation severely undermined the

unity and strength of the Zaydis in the face of external enemies;

Power Struggles: Ambition, rivalry, and conflicts among the Zaydis in pursuit of power and influence became one of their main dilemmas. These struggles often dragged Yemeni tribes into wars and bloodshed;

Weak Leadership: The absence of capable and strong leadership made the Zaydis more vulnerable to both internal and external challenges.

Conclusion

In the 10th century AH (16th century CE), the Zaydis of Yemen were confronted with a series of internal and external factors that led to their gradual weakening and eventual political collapse. A historical and political analysis of these factors reveals that the downfall of Zaydi authority was not the result of a single cause but rather the outcome of the interaction of multiple, simultaneous, and interwoven crises that manifested across ideological, social, military, and diplomatic domains.

The first major factor lay in the absence of a unified and authoritative religious leadership among the Zaydis. During this period, several imams—including al-Mutawakkil Yaḥyā ibn Sharaf al-Dīn, al-Wushālī, and al-Muṭaḥhar ibn Yaḥyā—each upheld distinct interpretation of Zaydi doctrine. While this diversity of thought reflected a certain intellectual dynamism, it also gave rise to internal religious schisms and rivalries, severely diminishing the Zaydis' ability to mount a cohesive resistance against external threats. The lack of a single leader capable of consolidating broad religious and political legitimacy among the Zaydi followers ultimately resulted in the fragmentation of their political and military unity. According to some sources, this fragmentation of authority prevented the Zaydi imams from forming a united front against external powers such as the Ottomans and the Ṭāhirids.

The second factor was the emergence of widespread public dissatisfaction among the masses. The local Zaydi administrations—particularly in certain areas under the direct control of the imams—were accused of social discrimination, administrative inefficiency, and structural corruption. These shortcomings eroded the loyalty of tribal groups and local elites toward the Zaydi central authority. Furthermore, several prominent Zaydi scholars, in protest against these conditions, either withdrew from public life or migrated elsewhere, contributing further to the ideological and

legitimational weakening of the Zaydi regime.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

نقش و واکنش‌های سیاسی امامان زیدیه یمن در بستر تحولات قرن دهم هجری

محمدتقی سازندگی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
در قرن دهم هجری قمری، امامان زیدیه یمن در تلاش برای احیای قدرت و هویت سیاسی و مذهبی خود بودند، اما با چالش‌های متعدد داخلی و خارجی مواجه شدند. این پژوهش به بررسی چالش‌های سیاسی زیدیه یمن در این دوره می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق این است که مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی امامان زیدیه در قرن دهم چه بوده و این عوامل چه تأثیری بر عملکرد آنان داشت؟ فرضیه پژوهش بر این اصل استوار است که مجموعه‌ای از عوامل درون‌خاندانی و خارجی سبب تضعیف زیدیه و ناکامی آنان در تشکیل یک حکومت پایدار شد. رویکرد تحقیق، تاریخی-تحلیلی بوده و بر مبنای منابع دست اول و پژوهش‌های معتبر کتابخانه‌ای صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که درگیری‌های داخلی، اختلافات میان زیدیه، تهاجم ممالیک چرکسی، حملات عثمانی‌ها و پرتغالی‌ها و فشار حکومت طاهریان شافعی مذهب یمنی (حک. ۸۵۸-۹۴۵)، از جمله عوامل کلیدی تضعیف زیدیه در یمن بودند. این عوامل نه تنها قدرت سیاسی زیدیه را محدود ساخت، بلکه بر تحولات تاریخی یمن نیز تأثیر بسزایی داشت.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲ صص: ۵۸-۷۲ واژگان کلیدی: پرتغالی‌ها، زیدیه یمن، طاهریان یمن، عثمانی‌ها، ممالیک چرکسی، یحیی شرف‌الدین.
استناد: سازندگی، محمدتقی. (۱۴۰۴). نقش و واکنش‌های سیاسی امامان زیدیه یمن در بستر تحولات قرن دهم هجری. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۵۸-۷۲. ناشر: دانشگاه ارومیه. ©نویسندگان DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3	

مقدمه

رهبران زیدیه‌ی یمن، با تکیه بر اصل امر به معروف و نهی از منکر، در اجرای احکام و آموزه‌های دینی سخت‌کوش و پایبند بودند. باور به جهاد در راه خدا آنان را به مقابله با ظلم و تلاش برای برپایی عدالت و اصلاح جامعه وامی‌داشت. امامان زیدیه با روحیه‌ای انقلابی، قیام‌های متعددی را علیه دشمنان و رقیبان، رهبری کرده و در برابر دشمنان داخلی و خارجی ایستادگی نمودند. هدف آنان، استقرار حکومت زیدیه و گسترش نفوذ خود در مناطق شمالی (کوهستانی) و جنوبی (ساحلی) یمن بود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که امامان زیدیه در قرن دهم با چه چالش‌های داخلی و خارجی مواجه بودند و این موانع سیاسی چه تأثیری بر عملکرد آنان داشته است. با استفاده از منابع معتبر تاریخی و تحلیل وقایع مهم این دوره، وضعیت سیاسی یمن از نظر حکومت‌های محلی، تعاملات خارجی، منازعات داخلی و جایگاه زیدیه در برابر جریان‌های رقیب بررسی شده است.

پیشینه تحقیق

با وجود تحقیقات متعدد درباره تاریخ یمن و امامان زیدیه، تاکنون اثر مستقلی که به‌طور ویژه به این موضوع پردازد، منتشر نشده است. برخی پژوهش‌های ذیل هر کدام به‌صورت جداگانه به چالش‌های منطقه یمن در قرن دهم اشاره داشته‌اند:

(۱) مقاله «بررسی حمله عثمانی‌ها به یمن؛ دلایل، پیامدها و نتایج آن (۹۲۱-۹۴۵ ق)»، تألیف علی غلامی‌فیروزجایی، (پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، دوره ۱، ش ۲۹ (بهار ۱۳۹۷)). این پژوهش با استناد به منابع عربی و ترکی به دلایل حمله عثمانی‌ها به یمن می‌پردازد. نویسنده می‌گوید عثمانی‌ها در ۹۴۵ ق (حدود ۱۵۳۸ م) برای مقابله با تهدید پرتغالی‌ها و تأمین امنیت شهرهای مکه و مدینه وارد یمن شدند و با حمله سلطان یمن را به قتل رساندند. این اقدام «به‌صورت خیانتکارانه» اعتماد عمومی را نسبت به عثمانی‌ها خدشه‌دار کرد. نتیجه آن حمله، ایجاد بی‌اعتمادی عمومی نسبت به سلطه عثمانی و ناآرامی‌های سیاسی در یمن بوده است.

(۲) مقاله «چگونگی و چرایی سرنگونی طاهریان یمن (حک. ۸۵۸-۹۴۵)»، نوشته محمدتقی سازندگی، (پژوهش‌نامه تاریخ اسلام (فصلنامه انجمن تاریخ اسلام)، دوره ۱، ش ۴۹ (بهار ۱۴۰۲): ص ۴۳-۶۶). این مقاله نشان می‌دهد حکام طاهری با به‌کارگیری سیاست‌های هوشمندانه و حمایت قبایل محلی توانستند یمن را در دوره‌ای به یکپارچگی و صلح نسبی برسانند. با این حال، نویسنده عوامل متعددی را عامل فروپاشی این حکومت می‌داند: کشمکش‌های درونی خاندان طاهر، فشار نیروهای زیدیه در شمال و مداخله‌های خارجی، از جمله حضور عثمانی‌ها (با همراهی ممالیک چرکسی) و اهداف استعماری پرتغالی‌ها در منطقه.

(۳) مقاله «Conquistadores, Mercenaries, and Missionaries: The Failed Portuguese Dominion of the Red Sea» تألیف Martínez d'Alòs-Moner, Andreu (نشریه Northeast African Studies 12, no. 1 (2012): 1-28). این مقاله نقش پرتغالی‌ها در دریای سرخ را به‌صورت دوره‌بندی شده بررسی می‌کند و وقایع مختلف اعزام ناوگان پرتغال و واکنش قدرت‌های منطقه را تحلیل می‌کند. نویسنده به‌تفصیل شرح می‌دهد که لشکرکشی آلفونسو آلبرکرکی در سال ۱۵۱۳ م. به یمن، پیروزی به دست نیامد (نه عدن و نه جده فتح نشد). همچنین می‌نویسد سلطان ممالیک مصر (در دوره چرکسی‌ها) تحت فرمان سلمان رئیس در ۱۵۱۶ م (۹۲۲ ق) تلاش کرد یمن را فتح کند، ولی ناکام ماند.

بنابراین پژوهش حاضر در مقایسه با سایر مطالعات مرتبط با امامان زیدیه در یمن، از جنبه‌هایی متمایز است. این تحقیق در قالبی جدید با تمرکز بر شرایط سیاسی یمن در قرن دهم هجری و بهره‌گیری از منابع تاریخی کهن، به بررسی چالش‌های داخلی و خارجی زیدیه در این دوره می‌پردازد.

وضعیت سیاسی جامعه‌ی یمن در قرن دهم

قرن دهم، یمن را در تاریک‌ترین دوران آشفتگی سیاسی و اجتماعی خود غرق کرد. فتنه و آشوب بر سرزمین یمن سایه افکنده بود و جامعه با انبوهی از مشکلات و چالش‌های داخلی دست‌به‌گریبان بود. زیدیان، حکومت طاهریان یمن و قبایل مخالف آن‌ها، در جنگی بی‌پایان با یکدیگر بودند و تهدیدات دشمنان خارجی، همچون یورش ممالیک چرکسی، حمله‌ی عثمانی‌ها و هجوم پرتغالی‌ها،

یمن را به آشوب و ناامنی کشانده بود.^۱ حکومت طاهریان در دوران الظاهر عامربن عبدالوهاب (حک. ۸۹۴-۹۲۳ ق) و عامربن داوود (حک. ۹۲۳-۹۴۵ ق) مصادف با دوره‌ای پر آشوب و مملو از درگیری‌های داخلی و خارجی بود (ابن تغری بردی، ۱۹۷۲: ۸۵/۹). حاکمان طاهری در ابتدای حکومت خود با دفع خطرات، در تشکیل حکومتی قدرتمند و نیل به رونق و شکوفایی فرهنگی و اقتصادی، توفیق چشمگیری کسب کردند (مقریزی، ۱۴۲۲: ۲/۳۰۰)؛ اما با هجوم عثمانی‌ها دچار ضعف شدند (ابن اثیر، ۱۴۰۷: ۹/۱۵۰). در این میان زیدیه پس از دوره‌ای ضعف و رکود (طبری، ۱۴۰۸: ۳/۱۲۵) با تکاپو و فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی و نظامی برخی از امامان زیدیه، مجدداً احیاء شده و در یمن مطرح شد. در همین زمان، امامان زیدیه با هدف تصرف بخش‌های شمالی یمن، در برابر حکومت طاهریان، چرکسی‌ها و عثمانی‌ها به مبارزه و مجاهدت پرداختند (مقریزی، ۱۴۲۲: ۲/۳۰۰). با این وجود، تعدد چالش‌های درونی و بیرونی، مانع از موفقیت زیدیه در حل مشکلات گردید. در این تحقیق، چالش‌های سیاسی، که مانع از انسجام و کارآمدی زیدیه گردید، موردبررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

چالش‌های سیاسی

قرن دهم هجری، دوران تاریکی برای زیدیه بود. امواج سهمگین چالش‌ها، بنیان قدرتش را به لرزه درآورده بود. مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی، زیدیه را دچار ضعف کرده بود. اختلافات داخلی، جنگ‌های خونین، حملات خارجی و ضعف اقتصادی، مانند زنجیری، زیدیه را در بند اسارت گرفتار کرد و آینده آن‌ها را در هاله‌ای از ابهام فرو برد (طبری، ۱۴۰۸: ۸/۱۴۰؛ مجبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶-۱۲۵). در ادامه، به بررسی چالش‌های سیاسی و نقش آن‌ها در تضعیف زیدیه می‌پردازیم:

چالش‌های داخلی

زیدیه یمن با مشکلات متعددی از جمله درگیری‌ها و آشوب‌های داخلی دست‌به‌گریبان بود که منجر به تفرقه و اختلاف می‌گردید. این امر، تضعیف زیدیان و از دست رفتن قدرت آن‌ها در یمن را به دنبال داشت.

فقدان رهبری مقتدر و توانمند

یکی از عوامل اصلی آشفتگی درونی زیدیه، فقدان رهبری مقتدر بود که توانایی متحد کردن زیدیان را داشته باشد. طاهریان که از حامیان سرسخت مذهب شافعی بودند، حمایت کاملی از جریان‌های صوفیانه به عمل می‌آوردند (عیدروس، ۱۴۳۲: ۲۴۷). در مقابل، زیدیه که در این دوره فاقد رهبری مقتدر و توانمند بود، به‌عنوان یک جریان مخالف و تهدیدکننده‌ی ثبات حکومت تلقی می‌شد و به‌شدت سرکوب می‌گردید. این سرکوب‌های مستمر، به‌ویژه در غیاب رهبری کارآمد، موجب تضعیف بیش‌ازپیش زیدیه، محدود شدن حوزه‌ی نفوذ آنان و جلوگیری از گسترش افکار و عقایدشان شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸). افزون بر این، جامعه‌ی یمن در قرن دهم، تحت تأثیر فقر، قحطی و بحران‌های اقتصادی، دستخوش آشفتگی شد و زمینه را برای تشدید ناامنی، چپاول‌گری برخی قبایل و گسترش ناهنجاری‌های اخلاقی، از جمله شراب‌خواری و سرقت، فراهم ساخت (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۷-۱۸). عدم انسجام و درگیری امامان زیدیه در دوره‌های مختلف اواخر قرن نهم و قرن دهم مانند: درگیری هادی عزالدین بن حسن^۲ (متوفای ۹۰۰ ق) با محمدبن حسین حمزی حاکم صعده و درگیری محمدبن علی الوشلی (متوفای ۹۱۰ ق) با حسن بن عزالدین (متوفای ۹۰۰ ق) و سلطان عامربن عبدالوهاب و همچنین عدم انسجام میان المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۶۵ ق) و مجدالدین بن الحسن (متوفای ۹۴۲ ق) و المطهر بن یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۸۰ ق)، زمینه را برای تضعیف زیدیان فراهم کرد (شرف‌الدین، ۱۳۸۷: ۴/۲۶۸). این اختلافات که حدود یک قرن طول کشید، مانع از اتحاد زیدیان در برابر دشمنان خود شد (مجبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶-۱۲۵).

در سده‌ی دهم هجری، زیدیه با بحران رهبری مواجه بود و از وجود امامی برجسته، مقتدر و توانمند که در عرصه‌های گوناگون

^۱ شیخ قطب‌الدین حنفی می‌گوید: «از شگفتی‌های حکمت خداوند متعال این است که کره‌ی زمین را به هفت اقلیم تقسیم نمود، هر اقلیمی از آنها به یکی از هفت سیاره‌ی آسمان منسوب شده است. اقلیم یمن به زحل منسوب است. زحل، کوکی است که تأثیرش (به اذن و تقدیر خداوند متعال) در فتنه و شر و جنگ است. به همین دلیل، سرزمین یمن به واسطه‌ی این تأثیر کواکبی که به تقدیر خداوند عزیز و علیم واقع می‌شود، به ندرت از فتنه‌ها خالی هستند» (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۲۰).

^۲ وی شاگرد ابن مرتضی (متوفای ۸۴۰ ق) از نوادگان الهادی الی الحق یحیی بن حسین (متوفای ۲۹۸ ق) است. عزالدین با تألیفات بسیار و ادامه دادن روش علمی و مذهبی استادش الوشلی، در یمن تأثیرگذار بود (شهراری، ۱۴۲۱: ۲/۶۷۲).

سیاسی، نظامی و مذهبی صاحب‌نظر باشد، بی‌بهره ماند. بسیاری از عالمان برجسته‌ی زیدی در قرون پیشین درگذشته بودند و جایگزین شایسته‌ای برای آنان تربیت نشده بود. این خلأ رهبری، ضعف قابل‌توجهی در انسجام فکری و سیاسی زیدیه ایجاد کرد. از سوی دیگر، امامان زیدی که بیش از آن که قدرتی نظامی داشته باشند، بر پایه‌ی حکومتی دینی (تئوکراتیک) حکومت می‌کردند، هرگز نتوانستند کنترل کامل قبایل شمال یمن را به دست آورند. این ضعف ساختاری موجب شد که قدرت آنان همواره در برابر رقبا و تهدیدهای داخلی و خارجی متزلزل باشد.

در این میان، تلاش‌های علمی و مذهبی المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین قابل توجه است (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۵۵) یحیی شرف‌الدین، با تألیفات فراوان خود درصدد احیای فرهنگ شیعه زیدی و پاسخگویی به نیازهای علمی و فرهنگی جامعه خویش برآمد (وجیه، ۱۴۲۰: ۱۱۳۵). تألیفات متوکل در موضوعات مختلف، به‌ویژه فقه و کلام، به‌مثابه چراغ راهی برای زیدیه در عصر خویش و نسل‌های بعد بود. ایشان با نگارش کتاب‌هایی مانند «الرسالة المانعة من استعمال المحرمات الجامعة»، «حقیقه السكر»، «الجوابات والرسائل»، «الأحكام فی أصول المذهب» و «أثمار الأزهار فی فقه الأئمة الأطهار» به تبیین آموزه‌های اصیل زیدیه و رفع شبهات و انحرافات فکری پرداخت (همان). علاوه بر این، یحیی شرف‌الدین با درک عمیق از معضلات و ناهنجاری‌های اجتماعی عصر خویش، به نگارش آثاری در زمینه‌ی اصلاح جامعه همت گماشت. کتاب «ما یجب أن یعیه الواعون، فی مسائل برک الطهور و ذکر الطاعون» نمونه‌ای از این دست تألیفات ایشان است که در آن به تبیین احکام شرعی مربوط به طهارت و وضو و همچنین ارائه‌ی راه‌کارهایی برای مقابله با بیماری طاعون می‌پردازد (همان). تلاش‌های علمی و فرهنگی یحیی، ایشان را به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ زیدیه معرفی می‌کند. تألیفات وی، گنجینه‌ای ارزشمند از معارف و آموزه‌های شیعه‌ی زیدی است که مورد رجوع علما و اندیشمندان این مذهب قرار گرفت. وی با وجود تألیفات بسیاری، پس از به قدرت رسیدن، درگیر جنگ و مشغله‌های سیاسی و حکومتی شد و مجال پرداختن به مسائل علمی و مذهبی را به‌طور کامل نیافت (زباره، ۱۹۹۸: ۱/ ۱۱۸).

یحیی شرف‌الدین، در ابتدای قیام خود، بنابر مصلحت‌اندیشی، با اهل سنت شافعی مدارا می‌کرد و از اصحاب پیامبر (ص) به‌جز معاویه به نیکی یاد می‌کرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۴۴۴). این رویکرد تا زمانی ادامه داشت که حکومت طاهریان با کشته شدن الظاهر عامربن عبدالوهاب (متوفای ۹۲۳ ق) رو به افول نهاد. یحیی شرف‌الدین با اعتقاد به اینکه شرایط اجتهاد مطلق در او جمع شده است، اعلام اجتهاد و قیام مستقل کرد و مدعی امامت شد (همان).

درگیری میان خاندان زیدیه

ریشه بسیاری از مشکلات سیاسی زیدیه، در اختلافات و تنازعات درونی، نهفته بود و موقعیت سیاسی- اجتماعی و جایگاه امامت زیدیه را به مخاطره می‌انداخت. در ادامه برخی از اختلافات و درگیری میان امامان زیدیه بررسی می‌شود.

تلاش امامان زیدیه و احیای ناقص حکومت

امامان زیدیه در قرن دهم، احیای دوران شکوفایی گذشته‌ی خود را در سر می‌پروراندند، اما در مقایسه با دیگر امامان پیشین، فعالیت‌های سیاسی و نظامی کمتری داشتند. علمایی مانند هادی عزالدین بن الحسن (متوفای ۹۰۰ ق)، حسن بن عزالدین (متوفای ۹۲۸ ق)، عبدالله بن قاسم العلوی (متوفای ۹۶۰ ق) و الناصرالدین الله حسن بن علی بن داود (متوفای ۱۰۰۴ ق) در این دوره ظهور کردند (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۹؛ شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۲۶) با توجه به نبود پایگاه مردمی گسترده و عدم پذیرش عمومی، همراه با کمبود امکانات نظامی، نیروهای سپاهی و تجهیزات جنگی، تلاش‌های سیاسی و نظامی آنان در یمن تأثیر قابل‌توجهی نداشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۲۶-۶۲۷).

امام محمد بن علی الوشلی^۲ (متوفای ۹۱۰ ق)، با امام المتوکل یحیی شرف‌الدین^۳ و الظاهر عامر بن عبدالوهاب، حاکم طاهری،

^۱ تئوکراسی (Theocracy) به نظام حکومتی اطلاق می‌شود که در آن اقتدار دینی بر اقتدار سیاسی غالب است. در چنین ساختاری، دستیابی به مناصب حکومتی بر اساس جایگاه فرد در سلسله‌مراتب دینی صورت می‌گیرد، به این معنا که مشروعیت سیاسی از اقتدار مذهبی نشأت می‌گیرد و نهادهای دینی (امامت) بر فرایندهای حکومتی تسلط دارند.

^۲ الوشلی: المنصور محمد بن علی بن محمد بن احمد الوشلی السراجی، فقیه، متکلم و امام زیدیه، از نوادگان یحیی محمد السراجی (متوفای ۹۹۶ ق) بود (حجری، ۱۴۱۶: ۲/ ۳۴۶). او در شهر ذمار یمن متولد شد و در فقه و کلام تحصیلات عالی داشت و به درجه‌ی اجتهاد رسید (عیدروس، ۲۰۰۱: ۵۳). الوشلی به‌عنوان مدعی امامت زیدیه، به مدت ۱۰ سال عهده‌دار این مقام بود. او در روستای وشل از توابع زبید زندگی می‌کرد. این روستا محل سکونت سادات بنی‌الوشلی بود (حجری، ۱۴۱۶: ۲/ ۳۴۷).

^۳ الوشلی از اساتید متوکل بود و متوکل کتاب‌های شفاء الأوام، أصول الأحکام و جامع الأصول را نزد او فراگرفت (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۸).

درگیری‌های متعددی داشت و در اکثر نبردها طعم تلخ شکست را چشید. در یکی از این نبردها، سپاه طاهری، الوشلی را مغلوب و تعدادی از یارانش را کشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۱۰۳۰). سرهای بریده‌ی یاران او را به دروازه‌های شهر تَعَزْ آویختند و الظافر عامر، کشتی‌ها و تجهیزات الوشلی را نیز تصاحب کرد. الوشلی تنها با جان خود از این معرکه جان سالم به در برد (ابن‌دیبع، ۱۴۰۹: ۵۴۴). در نبرد مشهور دیگری که در محلی به نام «الْقُل» در صنعا رخ داد، شریف محمدبن حسین بهال، از یاران الوشلی، شکست خورد و خود الوشلی با پسرش به اسارت دشمن درآمد. در این نبرد، جمع کثیری از یاران الوشلی به قتل رسیدند و اسب‌های آن‌ها به غنیمت گرفته شد (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۱۰۳۰). حاکم طاهری الظافر، بر اردوگاه بهال و تمام سلاح‌ها و اموال آن مسلط شد. هنگامی که مردم صنعا از شکست بهال و اسارت امامشان، الوشلی آگاه شدند، به الظافر پیام فرستادند و درخواست امان کردند و شهر را به او تسلیم نمودند. حاکم طاهری آن‌ها را به خاطر تسلیم زود هنگام سرزنش کرد (ابن‌دیبع، ۱۴۰۲: ۹۹). روز دوم پس از نبرد، دو تن از بزرگان زیدی، احمدبن ناصر و عبدالله‌بن مطهر، نزد الظافر عامر بن عبدالوهاب آمدند و مورد استقبال گرم او قرار گرفتند. آن دو سپس برای محمدبن عیسی شارب، از فرماندهان صنعا، درخواست امان نمودند، اما الظافر، به او امان نداد. شارب که چاره‌ای جز تسلیم ندید، خود به نزد الظافر آمد و شهر را با تمام اموال آن تسلیم کرد (بافقیه، ۱۴۱۹: ۶۷). الوشلی نیز پس از سه ماه اسارت، جان خود را از دست داد^۱ (عیدروس، ۲۰۰۱: ۵۳).

امام زیدی دیگر، هادی عزالدین^۲، از یاران و همراهان الوشلی، با امام المتوکل یحیی شرف‌الدین درگیر جنگ شد که در نهایت به پیروزی یحیی شرف‌الدین انجامید (زرکلی، ۱۹۸۹: ۵/ ۲۷۹). عزالدین ناچار شد به قلعه^۳ هجرت کند و در آنجا به احیای علم و تدریس پرداخت تا اینکه به دلیل ابتلا به طاعون درگذشت (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰).

در میان ائمه‌ی زیدیه‌ی قرن دهم، نام المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین (۸۷۹-۹۶۲ ق) با ۸۸ سال عمر، همچون خورشیدی بر تارک تاریخ یمن می‌درخشد. او نه تنها از نظر سیاسی کیاست و زیرکی بی‌نظیری داشت، بلکه در میدان نبرد نیز با تجهیزات بیشتر و یاران وفادار خود، قدرتی بی‌بدیل یافته بود. به گونه‌ای که دیگر ائمه‌ی زیدیه، یارای مقابله با او را نداشتند. یحیی شرف‌الدین پس از کشته شدن رقیبش الوشلی در زندان الظافر طاهری، فرصت را غنیمت شمرد و در سال ۹۱۱ ق، با اعلام امامت، گامی مهم در جهت احیای مذهب زیدیه برداشت (زباره، ۱۹۹۸: ۱۲).

یمن در سایه‌ی اختلافات خاندانی؛ از تسلط عثمانی‌ها بر یمن تا تقسیم قدرت

سال ۹۴۶ ق، سپاهیان عثمانی به یمن لشکرکشی کردند و در جبهه‌های مختلف با یحیی شرف‌الدین، به جنگ پرداختند. غالب این جنگ‌ها به نفع عثمانی‌ها پیش می‌رفت. عثمانی‌ها با حيله‌ای، حسن بهلول^۴ را به یمن فرستادند و بین یحیی شرف‌الدین و فرزندش مطهر که فرماندهی سپاه او بود، اختلاف انداختند (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). یحیی، علی (متوفای ۹۷۸ ق)^۵ پسر دیگرش را به عنوان جانشین خود منصوب کرد و مطهر را، با وجود اینکه بزرگ‌تر، شجاع‌تر بود، کنار گذاشت. پدرش او را به عنوان امیر سپاه و سخنگوی جنگ و مجری اوامر قرار داده بود، اما نقص جسمانی مطهر، مانع از پیشرفتش در مقام امامت شد. دلیل این کار نقص خلقت و لنگ بودن او بود. در مذهب زیدیه، هر فردی که دارای نقص عضو باشد، از امامت منع می‌شود. مطهر مدعی شد که پدرش به او ظلم کرده و حق او را ضایع کرده است. باین‌حال، علی در امور دینی و علوم عقلی داناتر از او بود (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۸۱۰) کینه و دشمنی میان پدر و پسر چنان بالا گرفته بود که یحیی، قصد دستگیری مطهر را کرد؛ اما مطهر پیش از آنکه دستگیر شود، از ماجرا آگاه شد و به قلعه‌ی ثلا گریخت. کار به جایی رسید که مطهر با جمعی از یارانش به جراف رفت تا پدرش را دستگیر کند، اما با برادرش شمس‌الدین درگیر شد و ناکام ماند (شوکانی، ۱۴۲۹: ۲/ ۸۶۳). مطهر که از پدرش روی برگرداند، به عثمانی‌ها تمایل پیدا کرد. او به اویس پاشا^۶، والی عثمانی یمن، پیام فرستاد و او را به تصرف جبال یمن تشویق کرد و به او وعده‌ی کمک مالی و

^۱ صاحب کتاب «روح الروح» می‌گوید: «الوشلی و همسرش در هجدهم ذی القعدة سال ۹۱۰، در زندان با سم مسموم شدند و جان باختند (شرف‌الدین، ۱۴۲۱: ۲۰).

^۲ وی از خاندان بنی‌هادی علی‌بن المؤید حسنی یمنی بود و پس از درگذشت پدرش در سال ۹۲۹ ق، در قلعه به امامت خود دعوت کرد. اهالی صعدة دعوت او را اجابت کردند و همچنین مردم صنعا و سایر علمای یمن، به جز پیروان الوشلی و المتوکل از وی حمایت کردند (زرکلی، ۱۹۸۹: ۵/ ۲۷۹).

^۳ قلعه: روستایی به فاصله ۱۵ کیلومتری شمال غرب صعدة واقع است (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۶۶).

^۴ او از امیران عثمانی در یمن بود (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۱۴).

^۵ علی‌بن یحیی شرف‌الدین، به دستور یکی از امرای عثمانی، توسط مردی به نام ابن عرجله مسموم شد و درگذشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۸۱۲).

^۶ در امپراتوری عثمانی، عنوان «پاشا» به فرماندهان عالی‌رتبه نظامی، از جمله سرلشکران، اطلاق می‌شد (دائرةالمعارف بریتانیکا، ۲۰/ ۳۵۱-۳۵۲).

پشتیبانی داد. اویس پاشا از زبید خارج شد و تعز را تصرف کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۴). مطهر نیز با سپاهیان حکومت طاهری می‌جنگید (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸) تا اینکه عثمانی‌ها او را از صنعا بیرون کردند و در قلعه‌ی ثلاث محاصره کردند. رقابت بین امیران عثمانی، مصطفی پاشا^۱ و اوزدمیر پاشا باعث شد تا مطهر از این معرکه جان سالم به در ببرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۴۴۵). در سال ۹۷۳ ق، اختلاف میان دو امیر عثمانی یمن را به دو منطقه‌ی کوهستانی (صنعا) و ساحلی (زبید) تقسیم کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۵/۱۹۷).

مطهر مردی شجاع و فصیح بود که از هیچ چیز هراسی نداشت. در هر زمان و مکانی که لازم بود، به جنگ می‌پرداخت و سپاه عظیمی به دنبال او روان بودند. او با شجاعت و صبوری در برابر سختی‌ها تاب می‌آورد. بارها به سرزمین دشمن یورش می‌برد و سختی‌های مالی را تحمل می‌کرد. هرگز سوار اسب نمی‌شد با وجود اینکه فقط می‌توانست بر الاغی سوار شود، از لرزیدن الاغ هنگام سوارشدن می‌ترسید (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۳۸). در طول آن جنگ‌ها، با وجود اینکه بیشتر اوقات مغلوب می‌شد، هرگز احساس ضعف و شکست نمی‌کرد و خستگی و اضطراب در او راهی نداشت. قرار و آرام نداشت و در هیچ مکانی بیش از یک روز نمی‌ماند. با عزم و اراده‌ای راسخ، کمر همت را بست و تا زمانی که بر بیشتر مناطق یمن، مسلط شد، به تلاش خود ادامه داد. حدود بیست نفر از ترکان عثمانی و بسیاری از بزرگان سپاه در آن سرزمین را به اسارت گرفت. از ابتدای سال ۹۷۵ ق تا اوایل ماه شوال بر یمن حکومت کرد. در سال ۹۷۶ ق، مراد پاشا را کشت و سنان پاشا^۲ (متوفای ۱۰۰۴ ق) به همراه عثمان پاشا پسر اوزدمیر^۳ برای سرکوبی مطهر به یمن اعزام شدند (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵) و تا زمانی که صلح بین آن دو برقرار شد، به فتح یمن ادامه داد و صنعا، تعز و عدن را تصرف نمود^۴ (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۳۹).

در بحبوحه‌ی جنگ، یحیی و پسرش، مطهر، در حال جنگ با یکدیگر بودند و هر یک برای دیگری کمین می‌کردند. این اختلاف، زیدیه را دچار تفرقه و ضعف کرد و منجر به تصرف بخش‌های زیادی از یمن توسط عثمانی‌ها شد. یحیی شرف‌الدین که از جنگ‌های خونین و کشتار خسته شده بود و پا به سن گذاشته بود، دیگر توان مقابله با پسر جوان و سرکش خود را نداشت. ناچار، پدر و پسر به توافقی رسیدند که بر اساس آن، پدر امامت را حفظ می‌کرد و پسر رهبری و اداره‌ی حکومت را به دست می‌گرفت. بدین‌رو، سکه به نام مطهر ضرب شد و او برای جنگ با دشمنان آماده شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). یحیی در صعه به تدریس و تربیت شاگردان پرداخت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/۱۱۰۴). او که زمام امور را به دست مطهر، جوانی تندخو داده بود، خود در کوبان ساکن شد و سپس به «ظفیر حجة» نقل مکان کرد. در آنجا بینایی خود را از دست داد و تا زمان مرگش به عبادت مشغول شد و در همانجا درگذشت و در کنار جدش امام احمد بن یحیی بن المرتضی دفن شد (زرکلی، ۱۹۸۹: ۸/۳۷۳).

مطهر بن یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۸۰ ق) که به قدرت رسیده بود، دست به اقدامات ناخوشایندی زد که به ضرر جایگاه امامت زیدیه در یمن بود. شرح حال جنایات فجیع و کشتار مطهر، توسط نوه‌ی دختری‌اش، شرف‌الدین عیسی بن لطف‌الله بن المطهر (متوفای ۱۰۴۸ ق) در کتاب «روح‌الروح فیما جرى بعد المائۀ التاسعة من الفتن والفتوح» نقل شده است (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۰۱-۲۳۴). این جنایت‌ها در دورانی که مطهر با پدرش در صنعا زندگی می‌کرد نیز وجود داشت تا جایی که یحیی در مقام تبرئه‌ی خود از برخی اقدامات او برآمد (سالم، ۱۹۷۸: ۱۴۰)؛ اما بعد از به دست گرفتن مقام رهبری، قساوت و سخت‌گیری وی شهره‌ی عام و خاص

^۱ او فرمانروای زبید بود و به سبب دستور شقه کردن دشمنان پس از دستگیری، لقب «نَشَار» گرفته بود (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۲ او از ممالیک چرکسی مصر بود که به همراه سلیمان پاشا، پس از جنگ هند به یمن آمد و در فتح صنعا، فرماندهی سپاه را به عهده داشت (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۳ قوجا سنان پاشا (۹۱۱-۱۰۰۴ ق)، آلبانی‌تبار، سردار سپاه و وزیر اعظم عثمانی بود که جهت رسیدگی به نافرمانی مردم در سال ۹۷۶ ق، به یمن فرستاده شد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۴ اوزدمیر پاشا در سال ۹۵۴ ق، یمن را فتح کرده بود و یمن پس از آن یکی از ایالات امپراتوری عثمانی شد؛ و اینک فرزند او عثمان در سال ۹۷۶ ق، به جای پدر برای ساماندهی امور به یمن آمده بود (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۹۹-۲۰۰).

^۵ قطب‌الدین حنفی در کتاب «البرق الیمنی فی الفتح العثماني» ص ۱۰۷-۱۴۰ به طور مفصل به جنگ‌های میان مطهر و ترکان عثمانی، به ویژه سنان پاشا، پرداخته است.

گردید.^۱

سرگذشت مطهر در گذر از جنگ تا صلح

سال ۹۷۵ ق، مطهر بر بیشتر یمن به جز زبید و توابع آن تسلط یافت. اختلافات و درگیری دو امیر عثمانی، فرصتی مغتنم برای مطهر بود تا قلمرو خود را گسترش دهد. خبر تسلط مطهر به گوش سلطان عثمانی رسید و او را خشمگین کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۲) سلطان، به سلیمان پاشا، والی مصر، دستور داد که فرماندهی را به یمن بفرستد تا مطهر را سرکوب کند. مصطفی پاشا، سردار سپاه مصر، در ابتدا از این مأموریت سرباز زد، اما ناچار به پذیرش آن شد (منشی، ۱۳۸۳: ۱/۵۷۱-۵۷۲). لشکریان مصری به دلیل خستگی و انبوه فرزندان، از رفتن به یمن امتناع می‌کردند. مصطفی پاشا برای حل این مشکل، به مطهر نامه‌ای نوشت و او را به اطاعت از سلطان عثمانی دعوت کرد. والی مکه، شریف حسن بن ابونمی دوم (متوفای ۱۰۱۰ ق)، نیز به درخواست مصطفی پاشا، نامه‌ای نصیحت‌آمیز به مطهر نوشت. شریف حسن در نامه‌ی خود، مطهر را با القاب و عناوین فاخر خطاب کرد و چنین نوشت: «سید جلیل، نجیب بی‌نظیر، اصیل، امیر کبیر، معظم مکرم، امجد ارشد، سلاله اشراف و نواده‌ی بنی عبدمناف، سلیل سادات اکرمین، شریف مطهرین امام شریف الدین و...» (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۵). او از مطهر خواست تا با تسلیم حکومت مناطق شمال یمن، به سلطان عثمانی، خود را از مخالفت با او تبرئه کند و از سلطان عذرخواهی نماید. شریف حسن همچنین خواستار تسلیم قلعه‌ها، دژها، نواحی، سرزمین‌ها، سلاح‌ها و ابزارها، توپ‌ها و خمپاره‌ها و تفنگ‌ها توسط مطهر شد. وی در پایان نامه‌ی خود، به مطهر تأکید کرد که عذرخواهی نزد بزرگان و نیکان مقبول است و او باید قبل از رسوایی و ضرر، از این فرصت استفاده کند (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۸).

اما مطهر این درخواست را نپذیرفت. عثمانیان دریافتند که جز با شمشیر، گره‌ای از کارشان باز نمی‌شود و به تجهیز و آماده‌سازی سپاه برای اعزام به یمن پرداختند. در سال ۹۹۷ ق، عثمان پاشا ابن اوزدمیر، به واسطه‌ی رابطه‌ی پدرش با آن پادشاهی، پیش‌قدم شد و با سپاهیان خود از راه دریا و خشکی به یمن رهسپار گردید. او با چهارده کشتی جنگی و سه کشتی باری حامل سواره و پیاده‌نظام، وارد زبید شد و تعز را تصرف کرد. سپس عزل شد و وزیر اعظم، سنان پاشا به جای او منصوب شد. سنان پاشا با سپاهیان عظیمی که چشم‌ها را خیره می‌کرد، به یمن رسید. جنگ‌ها و نبردهای سختی رخ داد که کوه‌ها را به لرزه درآورد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۳) محمدبن شمس‌الدین، حاکم کُوبان، برای خود و عمویش مطهر، خواهان صلح شد. وزیر سنان که منتظر چنین فرصتی بود، با صلح محمدبن شمس‌الدین موافقت کرد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۳۴). پس از آنکه صلح محمدبن شمس‌الدین برقرار شد، عمویش مطهر نیز به فکر صلح افتاد و بارها درخواست صلح کرد؛ اما وزیر به دلیل عدم اعتماد به حرف‌های او، به درخواستش پاسخ نداد. پس مطهر از برادرزاده‌اش خواست تا در این زمینه وساطت کند. محمدبن شمس‌الدین از وزیر سنان پاشا درخواست وساطت کرد و وزیر نیز با آن موافقت کرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۸-۵۱۹). در سال ۹۷۹ ق، سنان پاشا با به سرانجام رساندن فتوحات یمن، به اصلاح امور حکومتی آن سرزمین پرداخت و بهرام پاشا را به‌عنوان جانشین خود در یمن منصوب کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۳) سرانجام در سال ۹۸۰، مطهر بن شرف‌الدین در قلعه‌ی ثلا درگذشت (شلی، ۱۴۲۵: ۴۴۵) و با وقوع این رویداد، یمن به‌طور کامل تحت حاکمیت و نفوذ عثمانی‌ها درآمد. تسلط عثمانی‌ها بر یمن تا اواخر قرن شانزدهم میلادی به طول انجامید و در این دوره، سلاطین عثمانی میزان قابل توجهی آزادی عمل داخلی به یمنی‌ها اعطا کردند (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۹۹).

یمن در گذار از مطهر به فرزندان

پس از درگذشت مطهر، فرزندان زمام امور قلعه‌ها را به دست گرفتند. بزرگ‌ترین آن‌ها، علی یحیی بن مطهر، ملقب به لطف‌الله و غوث‌الدین بود. دیگر فرزندان او نیز در زمان بهرام پاشا، مصطفی پاشا، مراد پاشا و بخشی از دوران فرماندهی حسن پاشا زندگی می‌کردند (نهروالی، ۱۳۸۷: ۱۳۷). آن‌ها در ابتدا با این والیان محلی صلح برقرار کردند، اما حسن پاشا با حيله، آن‌ها را دستگیر و قدرتش را سرکوب کرد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۵).

^۱ منابع تاریخ زبیدی یمن، مطهر را شخصی شجاع و جنگجو توصیف می‌کنند، چنان‌که در میان پادشاهان بزرگ یمن به ندرت می‌توان نظیری برای او یافت. با این حال، ابن ابی‌الرجال، مؤلف کتاب «مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزبیدی» که شرح حال بیش از ۱۳۶۰ تن از علما و ائمه‌ی یمن را به نگارش درآورده، از ذکر نام او غفلت کرده است.

^۲ این تسلیحات و ابزارهای جنگی در سال ۹۲۱ ق، توسط ممالیک چرکسی به یمن راه یافته بود و مطهر نیز از آنها استفاده می‌کرد (زباره، ۱۹۹۸: ۱/۳۸۴).

در سال ۹۵۸ ق، احمد بن عزالدین بن الحسن بن علی بن المؤید معروف به «ناصرالحسن» قیام کرد و در سال ۹۸۷ ق، درگذشت. او با مصطفی پاشا، فؤاد پاشا و حسن پاشا معاصر بود و جنگ‌های متعددی بین آن‌ها رخ داد. در زمان امامت ناصرالحسن، امیر سنان، از امیران دست‌نشانده حسن پاشا، به جنگ فرستاده شد. سنان پاشا، به فتح قلعه‌ها و جنگ با قبایل ادامه داد تا اینکه امام را در قلعه‌ی صباب در جبل‌الأنهون محاصره کرد. امام زیدی در سال ۹۹۳ ق، به اسارت گرفته شد و به نزد حسن پاشا فرستاده شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۵). قدرت ناصرالحسن به‌شدت محدود بود و او همواره با چالش‌های جدی از سوی سایر گروه‌های زیدی مواجه می‌شد. از جمله مخالفان وی، حمزه شریف، نوادگان مطهر و حتی پسرعموهایش از طایفه مؤید بودند که در برابر سلطه او مقاومت می‌کردند. حسن پاشا، او و فرزندان مطهر را در سال ۹۹۴ ق، نزد سلطان عثمانی به قسطنطنیه فرستاد^۱ (عصامی، ۱۴۱۹: ۴/۱۹۶). امام دیگر زیدیه، عبدالله بن الامام شرف‌الدین (متوفای ۹۷۳ ق) به دلیل اوضاع ناامن صنعاء، به همراه خانواده و اقوام خود به مکه هجرت نمود، اما در مکه مورد آزار و اذیت ترکان عثمانی قرار گرفت و به ناچار پس از چند سال به یمن بازگشت و در ثلا، دور از صنعاء و صعده ساکن شد (شهاری، ۱۴۲۱: ۲/۵۵۶). بزرگان صعده، پس از تسلط عثمانی‌ها و آزار و اذیت اهل سنت و امیر ستمگر مرجان، به انزوای طلبی و هجرت از وطن خویش، گراییدند. حدود پانصد نفر از قبائل شرف و امروز به‌سوی حبشه رهسپار شدند (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶). پس از درگذشت مطهر بن یحیی (متوفای ۹۸۰ ق)، منکرات و فساد، چون سیل خروشان، بر شهرهای صنعاء و صعده، هجوم آورد (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶). قبایل آن سامان، برای رهایی از ظلم و ستم، به دو عالم زیدی، علی بن ابراهیم عابد و علی بن ابراهیم عالم، پناه بردند، اما این بزرگان، در فقدان پایگاه مرجعیت علمی، دینی و مردمی، از اثرگذاری بازماندند و در گرداب تفرقه و اختلاف، غرق شدند (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۵-۱۲۶).

تحلیل چالش‌های درونی زیدیه

بنابر آنچه که پیش‌تر بیان شد، عوامل متعددی در تشدید چالش‌های درونی میان خاندان زیدیه نقش‌آفرین بودند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

- ۱) **پراکندگی سیاسی:** زیدیه‌ی یمن به گروه‌های مختلفی تقسیم‌شده بودند که هر کدام مدعی رهبری و مرجعیت مذهبی و سیاسی بودند. این پراکندگی، انسجام و قدرت زیدیه را در برابر دشمنان خارجی به‌شدت تضعیف می‌کرد؛
- ۲) **نزاع بر سر قدرت:** جاه‌طلبی، رقابت و درگیری میان زیدیه برای کسب قدرت و نفوذ، به یکی از معضلات اصلی زیدیه تبدیل شده بود. این نزاع‌ها، قبایل یمن را به ورطه‌ی جنگ و خونریزی می‌کشاند؛
- ۳) **ضعف در رهبری:** فقدان رهبری توانا و مقتدر، زیدیه را در برابر چالش‌های داخلی و خارجی آسیب‌پذیرتر می‌کرد.

عوامل خارجی

حکومت زیدیه در یمن با دشواری‌های سیاسی متعددی روبرو بود که ریشه در مخالفت‌های حکومت اهل سنت و شافعی مذهب طاهریان داشت. این چالش‌ها با یورش ممالیک چرکسی، حمله‌ی عثمانی‌ها و هجوم پرتغالی‌ها با اهداف استعماری به یمن، دوجندان شد. در این بخش، به بررسی چالش‌های خارجی می‌پردازیم.

قدرت حاکمان طاهری

حاکم طاهری، الظافر عامر بن عبدالوهاب، در آرزوی تسلط بر صنعاء و متحد کردن یمن، تحت لوای حکومت خود، در سال ۸۹۷ ق، لشکر خود را به سوی ذمار، دروازه‌ی ورود به سرزمین تحت حاکمیت امامان زیدی، روانه کرد (زرکلی، ۱۹۸۹: ۲/۴۶۴) و آن را فتح نمود. پس از تثبیت موقعیت خود در ذمار و مناطق ساحلی، در سال ۹۱۰ ق، با لشکری عظیم به سوی صنعاء رهسپار شد و آن شهر را به تصرف خود درآورد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۹). امام زیدی، المتوکل یحیی شرف‌الدین در پی یارگیری برای نبرد با طاهریان بود، چرا که آن‌ها را دشمنان ستمگر خدا می‌دانست (حنظل، ۱۴۱۸: ۱۳۹). یحیی شرف‌الدین حتی با ممالیک چرکسی مکاتبه کرد و از آن‌ها خواست تا در این جنگ به یاری او بشتابند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۳۷-۳۸). پیکارهای پیاپی زیدیه با حاکمان طاهری، گویی موریانه‌ای به جان هر دو سپاه افتاد و توان و بنیه‌ی نظامی هر دو را به تباهی کشاند. این رخداد، بسان گشایشی برای رقیبان خارجی، عثمانیان و پرتغالیان، بود تا رخنه در سرزمین‌های تضعیف‌شده آسان‌تر شود.

^۱ حکم حسن پاشا، امیر یمن، علیه فرزندان امام مطهر، لطف‌الله، غوث‌الدین و حفظ‌الله، و همچنین علیه علی بن یحیی بن مطهر و محمد بن هادی بن مطهر و امام ناصرالحسن المؤیدی صادر شد. او آنها را به نزد سلطان عثمانی فرستاد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۶۰۹).

یورش ممالیک چرکسی

در سال ۹۲۱ ق، چراکسه به دعوت یحیی شرف‌الدین، به‌منظور مقابله با حکومت طاهریان و شخص اول آن، الظافر عامربن عبدالوهاب، به فرماندهی امیر حسین کردی، راهی یمن شدند (حنظل، ۱۴۱۸: ۲۴۶). یحیی شرف‌الدین در نامه‌ای به امیرحسین کردی، الظافر را به تبانی با پرتغالی‌ها متهم می‌کند. او می‌نویسد: «اگر کمک‌های سلطان طاهری، الظافر نبود، پرتغالی‌ها هرگز به جده نمی‌رسیدند» (ابن‌دبیح، ۱۴۰۲: ۶۷). در اولین نبرد در تهمامه، با وجود اینکه تعداد چراکسه کم بود، اما به دلیل استفاده از تفنگ که در آن زمان در یمن جدید بود، پیروز شدند و الظافر و برادرش عبدالملک، به زبید گریختند. چراکسه با فتح زبید، الظافر را در آن نبرد مجروح ساختند. سپس سپاهیان ممالیک به تعز و پس از آن به مِقرانه در رَداع، (هجری، ۱۴۱۶: ۴/ ۷۱۷) پایتخت طاهریان، یورش بردند و ثروت هنگفتی از سلطان طاهری به غنیمت گرفتند. در سال ۹۲۳ ق، ممالیک چرکسی، صنعا را فتح نمودند. در نبردی که در صنعا رخ داد، برادر الظافر، عبدالملک کشته شد و خود به قلعه ذی‌مرمر پناه برد، اما در نهایت در همانجا کشته شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸).

پس از استقرار چرکس‌ها در صنعا، کردار زشت و ناپسند ایشان، نقاب از بی‌حرمتی‌هایشان برداشت. محرمات را مباح شمرده، به نوامیس مردم تجاوز کردند (ابومخرمه، ۱۴۲۸: ۶/ ۵۵۶-۵۷۷). هجوم چراکسه در یمن، خرابی‌های زیادی به بار آورد. بسیاری از مردم کشته و اموال مردم به غارت رفت (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۹). یحیی شرف‌الدین، با مشاهده‌ی سرکشی ممالیک مصری و اعمال خلاف شرع و کشتار بی‌رحمانه‌ی ایشان، تصمیم به مقابله گرفت و از حجه به ثلاً حرکت کرد تا با آن‌ها بجنگد.^۱ چرکس‌ها در نزدیکی صنعا شکست خوردند و فرمانده عثمانی اسکندریا که بر صنعا حکومت می‌کرد، به‌ناچار فرار کرد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۴۸-۴۹). در همین ایام، خبر فتح مصر و بلاد آن توسط سلطان سلیمان عثمانی رسید (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۹). پس از کوتاه شدن دست چرکس‌ها، اسکندر مردم را در مسجد جامع صنعا گرد هم آورد و خبر فتح مصر توسط سلطان عثمانی را به اطلاع آن‌ها رساند. او با اعلام تابعیت و ائتلاف خود با سلطان عثمانی، صنعا را ترک کرد و به دیار خود بازگشت. چرکس‌های باقی‌مانده در صنعا، روزی برای ایجاد فتنه به حومه‌ی شهر رفتند، اما با شکست روبرو شده و به داخل شهر عقب‌نشینی کردند. زیدیان صنعا با حمله به آن‌ها در خانه‌هایشان، بسیاری از چرکس‌ها را به قتل رساندند (واسعی، ۱۳۴۶: ۴۹). چرکس‌های باقی‌مانده به قصر پناه بردند و مردم صنعا با دعوت المتوکل به شهر، از او برای حل این معضل کمک خواستند. یحیی شرف‌الدین در سال ۹۲۳ ق، وارد صنعا شد و پس از محاصره‌ی قصر، چرکس‌های باقی‌مانده را از شهر خارج کرد. او با کمک فرزندش مطهر، بر صنعا و مناطق شمالی مسلط گردید. مطهر با فتح شهرها و مطیع کردن نافرمانان، بر بیشتر مناطق شمالی یمن تسلط یافت و مردم را تحت فرمان خود درآورد. به این ترتیب، به‌جز چرکس‌های زبید، بقیه آن‌ها تحت اطاعت زبیدیه درآمدند (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۹).

حمله‌ی عثمانی‌ها

پس از فتح مصر و برچیدن بساط ممالیک چرکسی به رهبری قانصوه الغوری، سلطان سلیمان قانونی، توجه خود را به یمن معطوف کرد. در سال ۹۴۵ ق، سپاهیان عثمانی با عزمی راسخ، راهی یمن شدند و در گام نخست، عدن، بندر مهم آن سرزمین را فتح کردند. عامربن داود (متوفای ۹۴۵ ق) حاکم طاهری، در برابر سپاه قدرتمند عثمانی تاب نیاورد و به اسارت درآمد. زبید، دیگر شهر مهم یمن نیز، از چنگ چراکسه رها و به قلمرو عثمانیان پیوست؛ اما آرامش در یمن دیری نپایید و در سال ۹۴۶ ق، بار دیگر سپاه عثمانی به یمن گسیل شد. یحیی شرف‌الدین، با شجاعت در برابر عثمانیان ایستادگی کرد و درگیری‌های متعددی در مناطق مختلف یمن رخ داد. سرانجام، با تدبیر و حیل‌های حسن بهلولان، (نهروالی، ۱۳۸۷: ۹۶) یکی از سرداران عثمانی، تخم نفاق بین یحیی شرف‌الدین و فرزندش مطهر کاشته شد و این دو تن به جان هم افتادند (حنظل، ۱۴۱۸: ۳۶۶) از این فرصت استفاده شد و یمن به‌طور کامل تحت تصرف عثمانیان درآمد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). فتح یمن، نقطه‌ی عطفی در تاریخ امپراتوری عثمانی بود و این سرزمین را به یکی از استان‌های این امپراطوری تبدیل کرد. یمن با موقعیت استراتژیک^۲ (سوق الجیشی) خود در دریای سرخ، نقش مهمی در

^۱ حسین کردی: (یا حسین رومی)، حاکم جده بود که به دستور سلطان قانصوه غوری (حاکم مصر) به عنوان فرماندهی ممالیک مصر به یمن فرستاده شد (ابن تغری بردی، ۱۹۷۲: ۶/ ۲۸۴).

^۲ المتوکل یحیی شرف‌الدین که دعوت کننده‌ی چرکسی‌ها بود و پیش‌تر ممالیک را «غزاة کرام» می‌نامید، مجبور شد به رویارویی با آنها بپردازد (سالم، ۱۹۷۸: ۱۳۶).

^۳ Strategic

تجارت و مبادلات بازرگانی ایفا می‌کرد و فتح آن، ثروت و قدرت عثمانیان را افزون کرد.

هجوم پرتغالی‌ها

در قرن دهم، پرتغالی‌ها به‌عنوان یک قدرت دریایی نوظهور، در پی یافتن مسیرهای جدید تجاری به شرق و تسلط بر منابع و بنادر مهم بودند. یمن به‌عنوان یکی از اهداف مهم پرتغالی‌ها در نظر گرفته شد. حضور پرتغالی‌ها با اهداف استعماری در قرن دهم، تحولات سیاسی و نظامی عمیقی را در این سرزمین رقم زد. در هنگامه‌ای که امپراتور عثمانی، بال‌های قدرت خود را بر فراز یمن می‌گشود، پرتغالی‌ها، رقیبان جسور غربی، در پی چنگ‌انداختن بر این سرزمین زرخیز بودند (العمری، ۱۴۰۹: ۴۹). یمن، با موقعیت خود در دریای سرخ، گویی نگینی درخشان بر تاج قدرت هر دو امپراتوری بود. پرتغالی‌ها که از نفوذ فزاینده‌ی عثمانی‌ها در یمن به هراس افتاده بودند، با عزمی راسخ، ناوگان جنگی خود را به‌سوی عدن، دروازه‌ی یمن، گسیل داشتند (ابن‌دبیح، ۱۴۰۲: ۶۲؛ العمری، ۱۴۰۹: ۵۰-۴۹).

در سال ۹۱۸ ق، هجده کشتی جنگی پرتغالی، همچون اژدهایی آتشین، به بندر عدن هجوم بردند؛ اما عثمانی‌ها که از این توطئه آگاه بودند، با شجاعت و درایت، در برابر مهاجمان ایستادگی کردند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۹). نبردی سهمگین در دریای سرخ در گرفت و غرش توپ‌ها، آسمان و دریا را به لرزه درآورد. سرانجام، پرتغالی‌ها که تاب مقاومت عثمانی‌ها را نیاوردند، با شکستی مفتضحانه، عدن را ترک کردند؛ اما اراده‌ی آن‌ها برای تسلط بر یمن، همچنان شعله‌ور بود. در پی این شکست، آن‌ها به بنادر المخا، البقعه و المتینة یورش بردند، اما در هر سه نبرد، طعم تلخ شکست را چشیدند. عثمانی‌ها با رشادت و پایداری خود، یمن را از چنگال پرتغالی‌ها نجات دادند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۹).

در سال ۹۲۳ ق، پرتغالی‌های جاه‌طلب، بار دیگر شهر بندری عدن را مورد هجوم وحشیانه‌ی خود قرار دادند. طاهریان، حاکمان یمن و عثمانی‌ها، قدرت نوظهور در منطقه، با شجاعت در برابر متجاوزان ایستادگی کردند و جنگی طولانی و خونین بین دو طرف در گرفت (سالام، ۱۹۹۳: ۷۰/۲). عثمانی‌ها که از دیرباز در آرزوی تسلط بر یمن بودند، این فرصت را مغتنم شمرده و با پرتغالی‌ها وارد جنگی تمام‌عیار شدند (سالام، ۱۹۷۸: ۱۴۴). سرانجام، پس از سال‌ها نبرد، عثمانی‌ها در سال ۹۵۲ ق، با غلبه بر پرتغالی‌ها، یمن را به قلمرو خود ضمیمه کردند (عبداللایم، ۱۹۹۶: ۱۶۶).

در این میان طاهریان که در روزهای آخر برای احیای قدرت حکومت خود تلاش می‌کردند با اتکا به قدرت نظامی خود، قدرت عملیات نظامی را از زیدیه سلب کرده بودند. زیدیه در این دوره، درگیر چالش‌های درونی و خارجی بود. زیدیه، با اشغال یمن توسط پرتغالی‌ها، به‌شدت مخالف بود. این مخالفت به چند دلیل بود:

۱. هجوم پرتغالی‌ها، به‌عنوان یک قدرت نوظهور و استعمارگر، وضعیت سیاسی یمن را به آشفتگی بیشتر می‌کشاند؛
۲. زیدیه به دلیل اعتقادات مذهبی و شیعی خود، با حضور و تسلط هر قدرت خارجی، به‌خصوص قدرتی مسیحی بر یمن مخالف بود؛
۳. زیدیه در آن زمان از نظر توان نظامی در وضعیت ضعیفی قرار داشت و توان مقابله مستقیم با پرتغالی‌ها را در مناطق جنوبی یمن نداشت؛ (ابن‌دبیح، ۱۴۱۳: ۲۳-۲۴؛ خلیل، ۲۰۱۳: ۲۱۷؛ شاکر، ۱۹۸۳: ۴/۲۳۶).

نتیجه‌گیری

در قرن دهم هجری، زیدیان یمن با مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی مواجه شدند که به تضعیف تدریجی و در نهایت سقوط سیاسی آنان انجامید. تحلیل این عوامل از منظر تاریخی و سیاسی نشان می‌دهد که فروپاشی قدرت زیدیان نه محصول یک عامل منفرد، بلکه نتیجه تعامل چندین بحران هم‌زمان و درهم‌تنیده بود که در سطوح ایدئولوژیک، اجتماعی، نظامی و دیپلماتیک بروز یافت. نخستین عامل مهم را باید در نبود مرجعیت مذهبی واحد و مقتدر در میان زیدیان جست‌وجو کرد. در این دوره، امامان مختلفی از جمله المتوکل یحیی بن شرف‌الدین، الوشلی و المطهر بن یحیی هر یک با دیدگاه‌ها و تفسیرهای متمایزی از آموزه‌های زیدی مواجه بودند. این تکثر آرا در عین پویایی فکری، به شکل‌گیری شکاف‌ها و رقابت‌های درون‌مذهبی انجامید و توان زیدیان را برای سازمان‌دهی مقاومت منسجم در برابر تهدیدهای خارجی به‌شدت کاهش داد. نبود یک رهبر واحد که بتواند مشروعیت فراگیر دینی و سیاسی را در میان پیروان زیدیه تثبیت کند، به فروپاشی وحدت سیاسی و نظامی آنان انجامید. به تعبیر برخی منابع، همین

پراکندگی مرجعیت موجب شد که امامان زیدی بتوانند در برابر امواج تهدید خارجی همچون عثمانیان و طاهریان جبهه‌ای مشترک تشکیل دهند. دومین عامل، بروز ناراضی‌های عمومی در میان توده‌های مردم بود. حکومت‌های محلی زیدی، به‌ویژه در برخی مناطق تحت کنترل امامان، متهم به اعمال تبعیض‌های اجتماعی، ناکارآمدی اداری و فساد ساختاری بودند. این امر باعث کاهش وفاداری قبایل و نخبگان محلی نسبت به حکومت مرکزی زیدی شد. همچنین، برخی از عالمان برجسته زیدی، در اعتراض به این شرایط، به هجرت یا کناره‌گیری روی آوردند که این خود زمینه‌ساز ضعف فکری و مشروعیتی بیشتر برای حکومت زیدی شد. سومین عامل، خطای راهبردی امام المتوکل یحیی شرف‌الدین در اعتماد به ممالیک چرکسی بود. وی در پی یافتن هم‌پیمانی برای مقابله با تهدیدهای طاهریان و جلوگیری از نفوذ عثمانی، به نزدیکی با ممالیک مصر چرکسی گرایید؛ اما این اتحاد دیری نپایید و با فروپاشی سلطنت ممالیک در پی فتوحات عثمانی، روابط زیدیان با ممالیک به خصومت و بی‌اعتمادی کشیده شد. برخی از منابع تاریخی اشاره کرده‌اند که امام یحیی، پس از دست‌یافتن به حمایت نظامی ممالیک، به آنان اجازه حضور سیاسی در برخی مناطق یمن داد که این موضوع بعدها موجب تشدید ناراضی‌های داخلی و بی‌ثباتی بیشتر شد. چهارمین عامل و شاید تعیین‌کننده‌ترین رخداد، تهاجم و تسلط نهایی امپراتوری عثمانی بر یمن در واپسین دهه‌های قرن دهم هجری بود. امپراتوری عثمانی که پس از تسلط بر مصر و حجاز، بر آن بود تا سلطه خود را بر راه‌های دریایی جنوب دریای سرخ و تنگه باب‌المندب گسترش دهد، یمن را نقطه‌ای راهبردی برای کنترل تجاری و نظامی می‌دانست. لشکرکشی‌های منظم عثمانی که با بهره‌گیری از قدرت نظامی، دیپلماتیک و پشتیبانی برخی قبایل محلی همراه بود، در نهایت به تصرف صناعا و پایان حاکمیت زیدیان در بخش‌های عمده‌ای از یمن انجامید. در پی آن، امام المطهر بن یحیی و دیگر رهبران زیدی یا کشته شدند یا به مناطق کوهستانی پناه بردند و حکومت آنان عملاً به یک قدرت محلی حاشیه‌ای تنزل یافت. آخرین عامل مؤثر در این روند، سیاست‌های حکومت طاهریان سنی‌مذهب یمنی (حک. ۸۵۸-۹۴۵ ق) بود که در دشمنی با زیدیان نقش فعالی ایفا کردند. طاهریان با بهره‌گیری از حمایت قبایل سنی و برخی خاندان‌های رقیب امامان زیدی، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در تضعیف نهاد امامت زیدی نقش داشتند. آنان نه‌تنها خود را به‌مثابه قدرت مشروع در جنوب یمن معرفی کردند، بلکه در قالب سیاست‌های نظامی و اقتصادی، مسیر توسعه نفوذ زیدیان را محدود ساختند. علاوه بر این، روابط گسترده طاهریان با قدرت‌های خارجی نظیر ممالیک و در اواخر دوره با عثمانیان، موقعیت ژئوپلیتیکی آنان را تقویت کرد و مانع از تحقق وحدت در میان زیدیان شد.

در مجموع، ضعف و فروپاشی قدرت سیاسی زیدیان در قرن دهم هجری را باید محصول هم‌افزایی عوامل ایدئولوژیک، ناراضی‌های اجتماعی، اشتباهات دیپلماتیک و فشارهای بیرونی دانست. این دوره، اگرچه پایان یک مقطع از اقتدار زیدیه بود، اما زمینه‌ساز تحولات بعدی در بازسازی نهاد امامت زیدی در قرون بعد شد، خاصه در قرن‌های یازدهم و دوازدهم هجری که با ظهور امامان مبارز و مجددانی چون القاسم بن محمد و فرزندانش همراه گردید.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۴۰۷). الكامل فی التاریخ، بیروت، محقق ابراهیم شمس‌الدین، دارالکتب العلمیه.
- ابن تغری بردی، یوسف. (۱۹۷۲). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، محقق فهیم محمدشلتوت، قاهره، المؤسسة المصریة العامة.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۰۲). الفضل المزیّد علی بغیة المستفید فی أخبار زبید، محمد عیسی صالحیه، کویت، المجلس الوطنی للثقافة.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۰۹). قرّة العیون فی اخبار الیمن المیمون، محقق محمد الأكوع، قاهره، السلفیة.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۳). نشر المحاسن الیمانیة فی خصائص الیمن و نسب القحطانیة، به کوشش احمد راتب حموش، بیروت، دارالفکر المعاصر.
- ابو مخرّمه، عبدالله طیب بن عبدالله بن احمد. (۱۴۲۸). قلادة النحر فی وفیات أعیان الدهر، محقق بوجمه عبدالقادر مکری، بیروت، دارالمنهاج.
- اوزون چارشلی لی، حقی اسماعیل. (۱۳۷۹). تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، تهران، کیهان.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۱). سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- باقیقه، محمد بن عمر طیب. (۱۴۱۹). تاریخ السّحر و أخبار القرن العاشر، محقق عبدالله محمد حبشی، صنعاء، مكتبة الإرشاد.
- حجری، محمد بن أحمد بن علی. (۱۴۱۶). مجموع البلدان الیمن و قبائلها، محقق محمد بن احمد، اسماعیل بن علی اکوع، صنعاء، دارالحکمة الیمانیة.
- حنظل، فالج. (۱۴۱۸). العرب و البرتغال فی التاريخ ۹۳ هـ إلى ۱۱۳۴ هـ ابوظبی، المجمع الثقافی.

- خلیل، احمد محمود. (۲۰۱۳). تاریخ الكرد فی العهود الإسلامية، بیروت، دارالساقی.
- دايرة المعارف بریتانیکا. (۱۹۱۰). جلد ۲۰، (ویرایش یازدهم). انتشارات دانشگاه کمبریج.
- زباره، محمدین محمد. (۱۹۹۸). تاریخ الائمه الزیدیه فی الیمن حتی العصر الحديث، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیة.
- زرکلی، خیرالدین. (۱۹۸۹). الأعلام، بیروت، دار العلم للملایین.
- سالم، سیدعبدالعزیز. (۱۹۹۳). تاریخ البحریة الاسلامیة فی مصر و الشام، بیروت، موسسه شباب الجامعة.
- سالم، سیدمصطفی. (۱۹۷۸). فتح الثمانی الاول للیمن، ج ۳، قاهره، معهد البحوث والدراسات العربیة.
- شاکر، مصطفی. (۱۹۸۳). التاريخ العربی و المؤرخون، بیروت، دارالعلم للملایین.
- شرف‌الدین، احمدبن حسین. (۱۳۸۷). تاریخ الیمن الثقافی، صنعاء، جامعة صنعاء.
- شرف‌الدین، عیسی بن لطف‌الله الحسنی. (۱۴۲۴). روح الروح فیما حدث بعد المائۀ التاسعۀ من الفتن والمفتوح، محقق ابراهیم مقحفی، صنعاء، مکتبه الام.
- شلی یمنی، محمدین ابوبکر. (۱۴۲۵). السناء الباهر بتکمیل النور السافر فی أخبار القرن العاشر، محقق ابراهیم مقحفی، صنعاء، مکتبه الإرشاد.
- شوکانی، محمد. (۱۴۲۹). البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، محقق محمد حسن حلاق، بیروت، دار ابن کثیر.
- شهاری، ابراهیم بن قاسم بن مؤید بالله. (۱۴۲۱). طبقات الزیدیه الکبری، عمان، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۸). تاریخ الطبری، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- عبداللایم، عبدالعزیز محمود. (۱۹۹۶). مصر فی عصری الممالیک و العثمانيين، قاهره، مکتبه نهضة الشرق.
- عرشی، حسین بن احمد. (۱۳۴۶). بلوغ المرام فی شرح مسک الختام فی من تولى ملک الیمن من ملک أو إمام، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیة.
- عصامی، عبدالملک بن حسین. (۱۴۱۹). سمط النجوم العوالی فی أبناء الاوائل و التوالی، محقق علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- العمری، حسین عبدالله. (۱۴۰۹). الأمراء العبيد والممالیک فی الیمن، بیروت، دارالفکر المعاصر.
- عیدروس، عبدالقادر بن شیخ. (۲۰۰۱). النور السافر عن أخبار القرن العاشر، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- عیدروس، عبدالله بن ابوبکر. (۱۴۳۲). دیوان العدنی، (دیوان محجة السالک و حجة الناسک)، محقق احمد محمد بركات، بیروت، دارالحاوی.
- محبی، محمد امین بن فضل‌الله. (۱۴۳۵). خلاصة الاثر فی أعیان القرن الحادی عشر، بیروت، دارصادر.
- مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۲۲). المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، تحقیق ایمن فواد سید، انگلیس، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی.
- منشی، احمد بن شرف‌الدین حسینی. (۱۳۸۳). خلاصة التواریخ، مصحح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- نهروالی، محمد بن احمد. (۱۳۸۷). البرق الیمانی فی الفتح العثماني، ریاض، بی‌نا.
- واسعی، عبدالواسع بن یحیی یمانی. (۱۳۴۶). تاریخ الیمن، (فرجة الهموم والحزن فی حوادث و تاریخ الیمن)، قاهره، سلفیه.
- وجیه، عبدالسلام بن عباس. (۱۴۲۰). أعلام المؤلفین الزیدیه، عمان، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.